Соркіна, І. В. Этнакультурныя працэсы ў мястычках Беларусі (канец XVIII – першая палова XIX ст.) /І. В. Соркіна // Этнокультурное развитие Беларуси в XIX – начале XXI в.: материалы междунар. науч.-практ. конф. / редкол. : Т. А. Новогродский (отв. ред.) [и др.]. — Минск: БГУ, 2011. — С. 207 – 213

І. В. СОРКІНА

ЭТНАКУЛЬТУРНЫЯ ПРАЦЭСЫ Ў МЯСТЫЧКАХ БЕЛАРУСІ (канец XVIII — першая палова XIX ст.)

Комплекснае даследаванне гісторыі мястэчак Беларусі ў канцы XVIII – першай палове XIX ст. на аснове дасягнутага ўзроўню навуковых ведаў і выяўленага комплексу гістарычных крыніцаў па гэтай праблеме дазваляе вызначыць асаблівасці функцыянавання мястэчак, сацыяльна-дэмаграфічную, этна-канфесійную сітуацыю, зазірнуць у своеасаблівы местачковы сусвет, адчуць яго непаўторныя атмасферу і каларыт, ахарактарызаваць значэнне гэтых паселішчаў у сацыяльна-эканамічным і культурным развіцці Беларусі [7]. Поліфанічныя мястэчкі ў значнай ступені выступалі мікрамадэллю ўсёй Беларусі. У прыватнасці, этнакультурныя працэсы, што працякалі ў гэтых паселішчах, у многім вызначалі этнакультурнае развіццё ўсяго нашага краю.

Адным з фактараў фарміравання этнакультурнай сітуацыі ў мястэчках Беларусі ў канцы XVIII – першай палове XIX ст. з’яўлялася стракатасць этнаканфесійнай структуры насельніцтва. За гэты час яна зведала істотную эвалюцыю. Жыхары мястэчак былі пераважна беларусамі і габрэямі. Удзельная вага апошніх значна узрасла ў выніку палітыкі ўладаў, накіраванай на высяленне габрэйскага насельніцтва з сельскай мясцовасці ў гарадскія паселішчы. Мястэчкі ператварыліся ў асяродкі габрэйскай гісторыі і культуры рэгіёна. Своеасаблівая габрэйская субкультура была значна адасобленая ад навакольнага культурнага асяроддзя. Наяўнасць гэтай рэлігійна-культурнай і духоўна-сацыяльнай аўтаноміі габрэйскіх абшчынаў у мястэчках выклікае неабходнасць ўжывання паняцця «штэтл», пад якім трэба разумець габрэйскую фізічную і духоўную прастору ў беларускім мястэчку. Наяўнасць штэтла выступае галоўнай асаблівасцю беларускага мястэчка канца XVIII – першай паловы XIX ст. У многіх мястэчках пражывалі палякі, рускія, украінцы, татары, літоўцы, немцы, цыганы і інш. У асобных мястэчках (напрыклад, у Шклове) часова жылі, выконваючы свае

прафесійныя абавязкі, запрошаныя ўладальнікамі іншаземцы: англічане, французы, італьянцы, шведы і інш.

Істотным фактарам жыцця традыцыйнага грамадства была рэлігія. Па веравызнанню жыхары мястэчак былі пераважна хрысціянамі і іудзеямі. У мястэчках былі прадстаўленыя ўсе хрысціянскія канфесіі Беларусі той эпохі: тут жылі уніяты (да 1839 г.), праваслаўныя, каталікі, пратэстанты. Іудзеі падзяляліся на 2 групы: *хасіды* (прадстаўнікі новай містычнай рэлігійнай плыні) і *міснагдым* (прыхільнікі артадаксальнага рабінскага іудаізму). Іслам (мусульманства) вызнавалі татары.

Такім чынам, у адзіным працэсе функцыянавання гэтых паселішчаў узаемадзейнічалі прадстаўнікі розных этнасаў і веравызнанняў. Гэта стварала своеасаблівасць гаспадарчага і сацыяльна-культурнага жыцця, унікальныя формы зносін паміж людзьмі ў мястэчках. Джон Кліер вызначае «штэтл» як унікальную кантактную эканоміка-культурную зону, якая аб’ядноўвала не толькі габрэяў паміж сабой, але таксама габрэяў і хрысціянаў [8].

Важным фактарам штодзённых міжэтнічных адносінаў у мястэчках было тое, што з-за невялікіх памераў усе местачковыя жыхары ведалі адзін аднаго, што было немагчымым у горадзе. Узаемаадносіны паміж прадстаўнікамі розных этнаканфесійных груп насельніцтва ў мястэчках характарызаваліся досыць высокай ступенню талерантнасці. Іх можна выразіць формулай «іншы свой». Менавіта пачуццё «тутэйшай свойскасці», «тутэйшасці» засцерагала ад канфліктаў. Ва ўмовах такой неталерантнай дзяржавы, якой была Расійская імперыя, мястэчкі дэманстравалі захаванне мясцовых традыцый самакіравання на прынцыпах рэлігійнай талерантнасці і канструктыўнай шматэнічнасці.

Вывучэнне дэмаграфічных, сацыяльных працэсаў ў мястэчках Беларусі канца XVIII – першай паловы XIX ст. выяўляе іх дынамізм. На працягу гэтага часу склалася стракатая мазаіка розных саслоўных, этна-канфесійных групаў местачковага насельніцтва. Нават габрэйскія абшчыны мястэчак, выступаючы адзінай супольнасцю ў стасунку да хрысціянскага наваколля, сталі моцна стратыфікаваныя ў сацыяльным, маёмасным, а таксама рэлігійным (*хасіды*, *міснагдым*, прыхільнікі ідэй габрэйскага асветніцтва *гаскалы*) планах. Таму немагчыма стварыць «абагулены партрэт» жыхара мястэчка дадзенай эпохі. Ён «раскладваецца» на шэраг асобных «эскізаў». Не ўяўляла адзінага тыпу, накшталт традыцыйнай культуры вёскі, і культура мястэчка. Яна, як і гарадская культура, эклектычна спалучала ў сабе скібы рознай сацыяльнай, этнічнай, канфесійнай афарбоўкі. Феномен поліэтнічнай, поліканфесійнай, полілінгвістычнай

местачковай культуры прасочваецца ў фальклоры, музычным і тэатральным жыцці, адукацыі, архітэктуры і інш.

Вячаслаў Рагойша падкрэсліваў, што мястэчка цікавае як унікальная форма спакойнага, талерантнага прадуцыравання і сужыцця некалькіх нацыянальных культур, спецыфічная лабараторыя іх інтэнсіўных узаемасувязей і ўзаемаўзбагачэння [3]. Знаходзячыся ў пастаянным кантакце з хрысціянскім насельніцтвам, габрэі не маглі не зведаць ўплыву з яго боку. Паміж іудзейскай і хрысціянскай традыцыямі адбываўся пэўны сінтэз, пэўнае ўзаемапранікненне. Так, Валерый Дымшыц, знаўца габрэйскіх народных казак і тэатральнага мастацтва, сцвярджае, што ў гэтых галінах

поле ўзаемаўплыву паміж названымі традыцыямі было шырокім. Барыс Хаймовіч, даследчык помнікаў габрэйскага пластычнага мастацтва, прыйшоў да высновы, што частка мадэляў хрысціянскага свету пераходзіла ў габрэйскую традыцыю. Ала Сакалова, спецыяліст па архітэктуры штэтла, адзначае, што, нягледзячы на яе спецыфічнасць і адметнасць, існавалі некаторыя запазычанні, у прыватнасці ў галіне будаўнічай тэхнікі. Зіновій Столяр, вывучаючы музыку габрэйскага мястэчка, прыйшоў да высновы, што сведчаннем жыцця габрэяў у іншанацыянальным асяроддзі выступаюць двухмоўныя і поліматыўныя песні і інструментальныя мелодыі, у якіх «ужываюцца» прыкметы фальклору розных народаў.

Асабліва заўважнымі працэсы культурнага ўзаемаўзбагачэння былі ў моўных запазычаннях: ва ўзаемапранікненні беларускай мовы і ідыш. Словы, як тыя птушкі, пераляталі з-пад аднае страхі пад другую. Габрэі і беларусы не толькі навучыліся разумець адзін аднаго. Вопыт зносінаў прывёў да ўтварэння новага слоўнікавага запасу, зваротаў і выразаў, прыказак і прымавак, якія адлюстроўвалі ўвесь спектр іх узаемаадносінаў. Нормы і фанетыка беларускай мовы былі выкарыстаныя Лэйзерам Бэн-Егудой з м. Лужкі і Мендэле Мойхер-Сфорымам з м. Капыль для адраджэння іўрыту, каб надаць яго кніжнаму варыянту размоўную версію і ўдыхнуць у яго новае жыццё [5]. Выдатны ўзор жывой беларускай гаворкі з «ідышызмамі» прыводзіць Сакрат Яновіч з мястэчка Крынкі: «Крынкаўцы густа перакідваліся ў гутарцы жыдоўскімі словамі з ідыш. Юрлівага кавалера, шчыпайлу дзяўчат празывалі «маладым шванцам». Сварлівы тып – гэта «фэкі чалавек». Ненадзейны тавар – «шайс». Камбінатар – «шанцоўнік». Асобы з лёгкім языком – «мэхляр» або «фукс». Байкі гарадзіць наіўным – гэта «дурыць майсамі». Вось прыкладныя фразы: – Чаго гэты фукс ад цябе хоча, га? Які гэта шайс ён табе прынёс? Ой, фэкі чалавек! Майсамі дурыць галаву. Хай пільнуе лепей свайго маладога шванца, якому салодкая Фэля зробіць гевалт, гешэфт поткаю... І будзе кіндрык на пацеху (кіндар кучаравы)» [1].

Аўтаномнасць, ізаляванасць габрэйскай культуры, такім чынам, нельга абсалютызаваць. Як бачым, узаемапранікненне і ўзаемаўзбагачэнне паміж ёй і хрысціянскай культурай былі даволі прыкметныя. І менавіта мястэчка было месцам сустрэчы і перакрыжавання гэтых двух разнародных традыцый.

Культурная прастора мястэчка Беларусі шматмерная яшчэ і таму, што ёй было ўласціва суіснаванне субкультур розных сацыяльных слаёў – традыцыйнай, элітарнай. У разглядаемы перыяд паміж імі пастулова навязваліся своеасаблівыя культурныя «мосцікі» на шляху фармавання адзінай культурнай прасторы Новага часу. Традыцыйная культура была «донарам», які аддаваў назапашаныя стагоддзямі каштоўнасці ў агульны фонд новай культуры [2]. Гэта назіралася і ў мястэчках. Тут прафесійнае мастацтва кантактавала з народнай творчасцю, чэрпала для сябе таленты з народа. Адначасова жыхары мястэчак мелі магчымасці далучыцца да некаторых галін элітарнай культуры праз пасрэдніцтва настаўнікаў, святароў, уладальнікаў мястэчак, якія прытрымліваліся асветніцкіх ідэалаў. Найбольш адчувальна гэта было ў галіне асветы, паколькі ў мястэчках былі сканцэнтраваныя навучальныя ўстановы. Культурныя «мосцікі» паміж жыхарамі мястэчак

(сялянствам, мяшчанствам) і адукаванай элітай былі таксама ў тэатральным і музычным мастацтве. Архітэктура фарміравала ўяўленні местачкоўцаў аб новых стылях і тыпах пабудоў.

Нягледзячы на палітыку царскіх уладаў, накіраваную на разбурэнне культурнай інфраструктуры, якая склалася да канца XVIII ст., у мястэчках назіралася актывізацыя культурнага жыцця і яны працягвалі адыгрываць важную ролю ў развіцці культуры Беларусі, у першую чаргу адукацыі, у тым ліку габрэйскай. Яны выступалі значнымі адукацыйна-асветніцкімі цэнтрамі, тут знаходзіліся навучальныя ўстановы, бібліятэкі і музейныя зборы. У мястэчках былі прадстаўлены ўсе тыпы навучальных устаноў, якія існавалі ў краі на працягу разглядаемага перыяду. Многія ўезныя вучылішчы і некаторыя гімназіі размяшчаліся не ва ўезных гарадах, а ў мястэчках (Свіслач, Шчучын, Жыровічы, Лыскава, Лужкі, Беразвечча, Валынцы, Ушач, Талачын, Маладзечна, Ляды, Халопенічы, Касцюковічы), што паспрыяла ператварэнню іх у значныя асветніцкія цэнтры. Мястэчка Горкі на нядоўгі час стала адзіным у Расіі

цэнтрам вышэйшай агранамічнай адукацыі, што паспрыяла набыццю гэтым паселішчам статусу горада. Мястэчкі, дзе знаходзіліся вышэйшыя рэлігійныя навучальныя ўстановы іудзеяў – *ешывы* (Валожын, Мір), былі асноўнымі цэнтрамі выхавання духоўнай і інтэлектуальнай эліты габрэйства.

У многіх мястэчках, акрамя вучылішчных бібліятэк, існавалі бібліятэкі пры цэрквах і манастырах, у прыватных асоб. Асобныя з гэтых паселішчаў увайшлі ў гісторыю музейнай справы і навукі: асяродкам гістарычнай і археалагічнай навукі з'яўляўся Лагойск, дзе браты Тышкевічы стварылі археалагічны музей – першы на Беларусі музей старажытнасцей; вядомым культурна-асветніцкім цэнтрам выступалі Паставы, дзе Канстанцін Тызенгаўз арганізаваў арніталагічны музей. Па асветніцка-адукацыйнаму патэнцыялу, такім чынам, некаторыя мястэчкі стаялі на ўзроўні ўезных гарадоў і нават пераўзыходзілі іх.

Калі навучальныя ўстановы, што знаходзіліся ў мястэчках, аказвалі значны ўплыў на паўсядзённае жыццё іх жыхароў, то гэтага нельга сказаць пра прыватныя кнігазборы і музейныя калекцыі, што належалі арыстакратыі. Яны былі даступныя пераважна вузкаму колу – іх сем'ям, гасцям, прадстаўнікам таго ж самага саслоўя, а з жыццём местачкоўцаў не мелі амаль ніякай сувязі. Аднак факты аб іх наяўнасці ў мястэчках рэпрэзентуюць гэтыя паселішчы як асяродкі элітарнай культуры.

Мястэчкі выступалі таксама і цэнтрамі разнастайнага тэатральнага і музычнага мастацтва Беларусі канца XVIII – першай паловы XIX ст. Тут развіваліся ўсе вядомыя на той час віды тэатру: школьны (Валынцы), прыгонны (Шклоў, Ружаны, Свіслач, Чачэрск і інш.), прыватныя антрэпрызы. У кірмашовыя дні і народныя святкаванні актывізавалася музычнае жыццё мястэчак: прыязджалі музыканты, арганізоўваліся канцэрты і танцавальныя вечары. Працягваў сваё развіццё ў мястэчках беларускі і габрэйскі народны тэатр. Насычаным было музычнае жыццё габрэйскіх абшчынаў. Тэатр і музыка былі неад'емнаю часткай паўсядзённага жыцця местачкоўцаў.

Як своеасаблівую з'яву, якая сфарміравалася пад уплывам комплексу гістарычных, сацыяльных і эканамічных умоваў, як феномен, можна разглядаць

архітэктурнае аблічча мястэчак канца XVIII – першай паловы XIX ст. Планіроўка і забудова мястэчак мела сваю характэрную структуру і эстэтыку, хаця ў мястэчках спалучаліся архітэктурна-планіровачныя рысы і горада і вёскі. Архітэктура мястэчак Беларусі ў разглядаемы перыяд увабрала ў сябе асаблівасці габрэйскай культуры, што таксама ўзмацніла арыгінальнасць, прыдала непаўторны каларыт архітэктурнаму абліччу мястэчак.

Культурнае жыццё мястэчак у канцы XVIII – першай палове XIX ст. стала больш разнастайным і інтэнсіўным у параўнанні з папярэднім перыядам. Мястэчкі прыцягвалі значную колькасць навучальных установаў, бібліятэк, музычных і тэатральных калектываў. Гэтаму спрыялі пераважна ўладальнікі мястэчак, якія прытрымліваліся асветніцкіх ідэалаў. Мястэчкі, такім чынам, не засталіся ў баку ад агульнаеўрапейскага Асветніцтва. Неабходна таксама адзначыць, што гэтыя паселішчы ў разглядаемы час выступалі захавальнікамі мясцовай культурнай традыцыі і, у прыватнасці, аўтахтоннай архітэктуры. Тут складвалася своеасаблівая культура ўрбанізаванага побыту, якая мела мясцовае паходжанне. Хваля расійскай універсалізацыі яшчэ не паспела да мястэчак дакаціцца.

На розныя бакі жыцця местачкоўцаў, асабліва на культуру, істотна паўплываў фактар наяўнасці рэзідэнцыі ўладальніка. Яскравыя прыклады – росквіт Ружанаў, Дзярэчына, Гальшанаў за часамі Сапегаў, Свіслачы ў часы ўладання ім Вінцэнта Тышкевіча [6]. Палацава-паркавыя комплексы ўздзейнічалі на фармаванне планіроўкі і забудовы мястэчак, надавалі адметнасць іх архітэктурнаму абліччу. Уладальнікі нярэдка спрыялі адукацыйна-асветніцкаму развіццю мястэчак, актывізацыі іх тэатральнага і музычнага жыцця. Менавіта цераз шляхецкую сядзібу мястэчка (а таксама вёска) атрымлівала большасць ведаў аб новых павевах у культурным жыцці, адбіраючы з іх тое, што найбольш адпавядала сялянскаму ці мяшчанскаму светаўспрыманню. У арбіту культурных уплываў магнацкай ці шляхецкай сядзібы часткова ўцягвалася нават габрэйскае насельніцтва мястэчак. У шэрагу выпадкаў канфіскацый маёнткаў, у тым ліку і мястэчак, і перадачы іх у дзяржаўную ўласнасць адбывалася паступовае спусташэнне не толькі сядзібаў, але і гаспадарчых комплексаў, пагаршэнне сацыяльна-эканамічнага становішча жыхароў, збядненне іх культурнага жыцця [4].

Важнейшую ролю ў культурным жыцці жыхароў мястэчак, у фарміраванні іх ментальнасці папранейшаму выконвалі рэлігійныя ўстановы. Касцёл, царква, збор, сінагога, мячэць – менавіта тут местачкоўцы сустракаліся з тэатралізацыяй абрадаў, прыгожым мастацтвам, прадстаўленым жывапісам, скульптурай, далучаліся да прафесійнай музычнай культуры.

Такім чынам, стракатасць складу насельніцтва мястэчак пры іх невялікіх памерах і адсутнасці ананімнасці вялікага горада, павольнасць штодзённага жыцця ва ўмовах традыцыйнага грамадства, своеасаблівы эканамічны і культурна- побытавы ўклад гэтых паселішчаў стваралі непаўторную атмасферу сусвету мястэчка, вельмі адрозную як ад горада, так і ад вёскі.

Вывучэнне развіцця ў мястэчках адукацыі, тэатральнага і музычнага мастацтва, архітэктуры дазваляюць убачыць featured рознакаляровы «калейдаскоп» культурных

працэсаў, з’яваў і падзеяў, якія паўплывалі на паўсядзённае жыццё местачкоўцаў. Культурнай прасторы мястэчак Беларусі была ўласціва гетэрагеннасць. З аднаго боку, відавочны поліэтнічны, поліканфесійны, полілінгвістычны характар местачковай культуры. З другога боку, культурнай сітуацыі ў мястэчках было ўласціва суіснаванне субкультур розных сацыяльных слаёў (традыцыйнай, элітарнай), паміж якімі наладжвалася пэўнае ўзаемадзеянне. Мястэчка, такім чынам, было своеасаблівым «мастком» паміж народнай і прафесійнай культурай.

На нашую думку, ёсць усе падставы сцвярджаць, што *мястэчкі – культурн-гістарычны феномен нашага мінулага, наш гістарычны брэнд.* Унікальнасць гэтых паселішчаў заключаецца ў тым, што:

- мястэчкі – скрыжаванне горада і вёскі;
- мястэчкі – «памежжа» этнасаў, рэлігій, моваў і культур;
- мястэчкі – асяродкі габрэйскай гісторыі і культуры, асноўныя населеныя пункты на ментальнай карце страчанага габрэйскага свету Усходняй Еўропы;
- мястэчкі – асяродкі захавання мясцовых традыцый самакіравання на прынцыпах рэлігійнай талерантнасці і канструктыўнай шматэтнічнасці;
- мястэчкі – мадэль эканамічнай, сацыяльнай і культурнай арганізацыі для жыхароў малых гарадскіх паселішчаў ва ўмовах палітычнай і эканамічнай трансфармацыі.

Самае важнае гістарычнае значэнне мястэчак ў тым, што гэтыя паселішчы з’яўляліся прыкладам «сужыцця» у згодзе пад «адным дахам» розных этнасаў, вераў, моваў і культур, своеасаблівай кантактнай зонай паміж імі. «Напрацоўкай» і заслугай мястэчак, прадуктам местачковага жыцця назваў Вячаслаў Рагойша такія характэрныя для беларусаў якасці, як «нацыянальная, моўная, палітычная талерантнасць, пачуццё сужыцця «у адной лодцы» і інш. [3]. Можна сцвярджаць, што і мястэчкі спрычыніліся да таго, што Беларусь зрабілася антыподам Вавілонскай вежы: тут паразумеліся мноства моваў.

ЛІТАРАТУРА

1. Ідыш-беларускі слоўнік / сабраў і пераклаў на бел. мову А. Астравух. – Мінск, 2008. – С. 913.
2. *Куль-Сяльверстава, С. Я.* Беларусь на мяжы стагоддзяў і культур: Фармаванне культуры Новага часу на беларускіх землях (другая палова XVIII ст. – 1820-я гг.) / С. Я. Куль- Сяльверстава. – Мінск, 2000. – С. 92, 106.
3. *Рагойша, В.* Заходнебеларускае мястэчка як асяродак беларуска-польскага культурнага сумежжа (на прыкладзе Ракава) / В. Рагойша // На шляхах да ўзаемаразумення. Беларусіка. – Кн. 15. – Мінск, 2000. – С. 62.
4. *Радзюк, А. Р.* Канфіскацыя прыватнай уласнасці на Беларусі ў канцы XVIII – першай палове XIX ст.: Дыс.... канд. гіст. навук / А. Р. Радзюк. – Мінск, 2006. – С. 84.
5. *Смиловицкий, Л.* Евреи в Турове: история местечка Мозырского Полесья / Л. Смиловицкий. – Иерусалим, 2008. – С. 68 – 71.
6. *Соркіна, І.* Асаблівы сусвет м. Свіслач / І. Соркіна // Спадчына. – 2002. – № 2–3. – С. 102–118.

7. *Соркіна, І. В.* Мястэчкі Беларусі ў канцы XVIII – першай палове XIX ст. / І. В. Соркіна. – Вільня, 2010. – 488 с.
8. *Klier, John D.* What exactly was a Shtetl? / John D. Klier // The Shtetl: Image and Reality Papers of the Second Mendel Friedman International Conference on Yiddish. – University of Oxford, 2000. – P. 26.